
*А.І. Бойко,
кандидат філософських наук,
докторант НПУ імені М.П. Драгоманова*

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УМОВАХ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Проблеми освіти якось непомітно перемістились в епіцентр наукових і педагогічних дискусій, увійшли в структуру дискурсу щодо розвитку економічних, політичних і соціокультурних процесів. І це не випадково. ХХІ століття підносить роль освіти як одного з провідних чинників світової динаміки. Без освіти й поза освітою не може йтися про будь-які прогресивні зрушення. Саме тому українські філософи, економісти, соціологи, педагоги й політологи значну увагу приділяють аналізу сутності і основних напрямів розвитку української освіти, інтелектуального потенціалу суспільства загалом, особливо в умовах його радикальної трансформації, під тиском таких чинників, як глобалізація й інформаційна революція. Цю тенденцію засвідчують праці В.Андрущенка, І.Зязюна, В.Журавського, М.Згуровського, В.Кременя, М.Михальченка, В.Огнев'юка, та ін. [1; 4; 6; 8]. Отже, метою нашого дослідження є аналіз проблем розвитку освіти й основні його особливості в контексті становлення в Україні ринкових відносин.

Процеси сучасних ринкових трансформацій, які охопили всі аспекти життєдіяльності людства, виявляються в загостренні конкуренції і інституціональних змін та є пов'язаними з потребою переосмислення ролі державного сектору в економіці. У новому суспільному контексті система освіти і її функції не можуть лишатися незмінними і потребують відповідної трансформації. У сучасному суспільстві набувають нового змісту призначення освіти, її масштаби, форми й методи організації та управління освітньою галуззю.

У системі ринкових трансформацій учнів і студентів дедалі частіше вважають не просто громадянами, котрі мають право на освіту, а споживачами освітніх послуг; на цій самій основі ґрунтуються їх взаємовідносини з освітніми установами. Активно входять у життя такі поняття, як “ринок освіти”, “освітні підприємства”, “ринок учнів і викладачів”, “освітній бізнес” тощо. Ринок праці висуває до системи освіти і професійної підготовки вимоги, які постійно оновлюються і диверсифікуються, метою яких є перетворення освіти на високоприбуткову сферу послуг.

Шведський дослідник Л.Олауссон, аналізуючи результати університетської реформи 1993 року у Швеції, зазначає, що в новій системі “студент стає споживачем, викладач – продавцем, а дослідники – підприємцями”.

Водночас сучасна теорія конкурентних переваг твердить, що головним фактором економічного зростання є якість людського капіталу й уміння його правильно використовувати. Якісна освіта як головна складова людського капіталу є основним елементом конкурентноздатності і стійкого розвитку країни [7, 3–11]. А на думку В.Кременя, однією з основних загальноцивілізаційних тенденцій, що зародилися в останні десятиліття і невинно стверджуватимуться у ХХІ столітті, впливаючи майже на всі сфери життєдіяльності людини і суспільства, є перехід людства від індустріальних до науково-інформаційних технологій, які, на відміну від індустріального виробництва, значною мірою ґрунтуються не на матеріальній, а на інтелектуальній власності, на знаннях як субстанції виробництва і визначаються рівнем людського розвитку в країні, станом наукового потенціалу нації [8, 7–8].

Спроби вирішити проблеми, які постали перед системою освіти, шляхом впровадження ринкових методів управління дали можливість подолати наявні кризові явища у сфері освіти. Проте сьогодні фахівці здебільшого звертають увагу на проблеми, породжені реформою, а не на її досягнення. Ринкові реформи у сфері освіти виявили негативні аспекти підприємницького підходу до розвитку освіти. Особливі заперечення у фахівців викликає тенденція витіснення держави зі сфери освіти, оскільки це позбавляє систему освіти її суспільного значення. Упровадження ринкової практики сприяє підвищенню ефективності діяльності навчальних закладів, стимулює активність їх роботи. Проте, як вважають деякі європейські експерти, воно погано узгоджується з історичними традиціями європейської освіти й ідеологічною прихильністю європейців до цінностей держави соціального добробуту.

У контексті названих змін в європейських країнах останнім часом активно обговорюються проблеми розвитку системи освіти в сучасному суспільстві. Важливість проблеми виводить її за межі професійних дискусій. В обговореннях беруть активну участь і формулюють свої рекомендації не лише фахівці у сфері освіти, управлінці й батьки, а й політики, представники ділових кіл, міжнародні організації – від ЮНЕСКО і ОВСР до Всесвітнього банку, МВФ і СОТ.

Така пильна увага до освіти пояснюється тим, що освіта сьогодні – це стратегічний ресурс, який забезпечує досягнення успіху не лише певним індивідам, виробникам, а й країнам загалом. Щодо останніх, то освіта стає також і чинником забезпечення національної безпеки. Сучасна система освіти, зокрема і в Україні, характеризується здебільшого конкурентністю. На жаль, має місце конкуренція не за рівень надання знань, а за отримання прибутку від освітніх послуг, що спричинює втрату якості знань. Зазначимо, що така тенденція існує в багатьох країнах світу і масово спонукає фахівців до пошуку її вирішення, тобто піднесення рівня освітніх послуг. Звісно, за таких умов має збільшуватися й державний контроль за якістю освіти, держава має бути гарантом і захисником суб'єктів освітнього процесу. Якщо ж масштаби і характер розвитку освіти визначатимуть приватні фірми або окремі особи, керуючись власними приватними інтересами, то це може призвести до того, що освіта не відповідатиме довгостроковим потребам економіки країни в цілому, а обсяг інвестицій в освіту виявиться недостатнім.

Всесвітній банк як провідник ідей роздержавлення економіки вважає, що у сфері освіти держава має зберегти свій вплив, незважаючи на збільшення впливу на цю сферу ринкових сил, оскільки:

- інвестиції в освіту та їх ефект є значно більшими і ширшими, ніж приватні вигоди;

- ринок позикового капіталу переоцінений і недосконалий, тому існує нерівність у доступі до освіти.

Ринок орієнтує освіту насамперед на підготовку кадрів і проведення тих досліджень, які відповідають короткостроковим потребам бізнесу у забезпеченні конкурентоспроможності окремих компаній і корпорацій на світових ринках, а це шкодить розвитку фундаментальних досліджень у галузі природних і суспільних наук, позбавляє економіку і суспільство фундаменту для подальшого їх прогресу. Фахівці занепокоєні відсутністю соціальної складової в освітніх програмах, що додає труднощів у довгостроковому баченні проблем розвитку і суспільства, і економіки.

Отже, як вже було зазначено, і в українському суспільстві під впливом ідей і цінностей, які диктуються ринковою поведінкою і зростаючою конкуренцією на світових ринках дедалі більший акцент робиться на комерційних цінностях і ринковому досягненні успіху. У суспільстві відбувається повсюдне впровадження інформаційних технологій, очевидним є зростання індивідуалізму й

егоцентризму. Ринкові сили стають каталізатором трансформації традиційної системи надання освіти. Реєструється дедалі більше недержавних освітніх установ, діяльність яких і послуги, що вони надають, стрімко диверсифікуються мірою розвитку інформаційних технологій.

Розглянемо, як проблему освітніх закладів і освіти загалом вирішували деякі відомі філософи та суспільствознавці.

Так, Т.Парсонс писав про навчальний заклад як про “еволюційну універсалію”, оскільки вона є інваріантним явищем соціального і культурного життя. Сьогодні діють єдині принципи освіти: загальність, доступність, обов'язковість. Значною мірою уніфікуються темпи, способи, форми і спрямованість навчання. Неабиякою мірою це пов'язано з формуванням єдиного наукового й економічного простору, а також масовим використанням нових інформаційних технологій навчання.

У річищі даної проблематики висловлюється і відомий фахівець У.Офалс. Він твердить, що потрібна зміна традиційного для індустріального суспільства процесу навчання на засвоєння вузькоекономічних і вузькотехнологічних проблем. Такий підхід можливий лише за тих умов, якщо соціум розвивається стабільно, на основі ідеї стійкого економічного й екологічного прогресу. А це означає, що життєво важливим для людини сьогодні, поряд з економічним розвитком, є й екологічне знання, оскільки воно пов'язане із самим виживанням людства [12, 82]. У даному напрямі вже з початку 80-х років ХХ ст. у США провадять розробку спеціальних курсів, заснованих на ідеї “цивільної освіти в глобальну епоху”.

Е.Дюркгейм, поряд з економічною й екологічною роллю освіти, вважає її цілісним соціокультурним інститутом, який здійснює професійну підготовку і виховання гармонійно розвинутої людини [5, 40]. Вельми важливими є й праці П.Сорокіна, в яких він з позицій соціокультурного аналізу розглядає китайську, індійську і англійську школи. Основні тенденції в розвитку світової освіти, її кризи й кончу потребу винайдення нової парадигми розвитку освіти в культурологічному аспекті досліджував видатний філософ-антрополог М.Шелер [10]. Основи нового підходу до освіти як до системи культуротворчості він виклав у докладі “Форми знання і освіта”. Він твердить, що ніколи раніше не було такого великого розриву між потребою в справжній освіті і неможливістю отримати її. Цей трагічний висновок стосується всіх земель сучасної “розірваної епохи”, незалежно від місця їх проживання. Культурний світ, на його думку, “занурюється в сірі безформні сутінки”, оскільки жива особиста спонтанність духовного життя людини, його свобода перебувають під загрозою [10, 89–90].

Про розвиток освіти в системі ринкових трансформацій, зокрема, про потребу зв'язку особової орієнтованості в освіті і його соціально стабілізуючій функції говорять і сучасні дослідники. Так, Д.Белл, розглядаючи ціннісні установки американської освіти, зазначив, що один із найважливіших моментів її розвитку пов'язаний із взаємовиключеністю аксіологічних принципів, що формуються в суспільстві. На його думку, вільний ринок стає джерелом такого роду суперечностей, оскільки економіка підпорядкована тут, насамперед, принципу ефективності, політика – принципу рівності, а культура і освіта – самореалізації. Звідси і виникає вимога такої трансформації ціннісних систем, яка б гармоніювала дисбаланс у суспільстві. Інакше кажучи, потрібно вписати інтереси, самореалізацію особи в загальне поле соціальних і колективних ідеалів і уявлень. На кожному витку історичного розвитку нове значення взаємодіятиме з цінностями подальшого періоду, які зумовлюють конструктивно-позитивний розвиток соціокультурних процесів [9].

Дану ситуацію можна наочно проілюструвати на прикладі зміни освітніх парадигм в американській системі освіти. Аксіологічні пріоритети останньої в процесі

переходу від індустріального до постіндустріального суспільства принципово змінилися. В 1960–1970-х роках вважали прибутковим внесення капіталу в освіту, тобто в знання і заняття людей, від яких залежав розвиток країни загалом і кожного індивіда зокрема. У 1980-х роках ціннісні переваги перейшли на бік неоконсерватизму, згідно з яким навчання мало на меті виявлення й задоволення особистих потреб, культивування свого “я” і створення основи власного благополуччя. Проте в 1990-х роках виникла орієнтація, пов'язана з відмовою від споживацької етики і пошуком нової системи цінностей, спрямованої на вирішення соціальних проблем суспільства і глобальних проблем людства. Велика роль у цьому належала не лише різним суспільним рухам, а й об'єктивним чинникам, пов'язаним із потребою створення системи мультикультурної освіти, оскільки імміграційна основа життєдіяльності США продовжує розвиватися і проблема формування єдиної нації лишається вельми актуальною [11].

Також сучасна криза освіти значною мірою пов'язана з тим, що європейська система освіти входить у пряму суперечність з існуючою культуротворчою стихією як в буденній, так і в економічній, політичній та інших сферах життя [2]. В епоху Нового часу була відкинута культурна парадигма навчання Середньовіччя, що на практиці виявилось в реформі університетів згідно з ідеями М.Лютера. У Середньовіччі навчання мало своєю передумовою злиття зусилля власного життєвого досвіду із словами вчителя. Раціоналізація навчального процесу призвела до елімінації власного духовного зусилля. В освітній парадигмі Нового часу вищою цінністю стало володіння науковим знанням, котре сприймалося за істину, яка дає владу над світом і веде “до користі”. Звідси сама освіта постала, насамперед, як навчання якійсь усередненій, дещо примітивізованій науці [3]. Отже, кінцевою метою освітніх зусиль було засвоєння учнями певного компендіуму знань з основних сфер наукової діяльності. Тим самим поглиблювався розрив між соціокультурним інститутом освіти в цілому і тенденціями розвитку сучасного суспільства в системі ринкових трансформацій.

Усвідомлення доленосної ролі освіти в розвитку сучасного суспільства стало основою для прийняття багатьма країнами світу стратегічних проектів і програм: “Освіта двотисячного року” (ФРН), “Освіта Америки XXI століття” (США), “Освіта майбутнього” (Франція), “Модель освіти XXI століття” (Японія) та інших, в котрих визначені основні напрями розвитку національних систем освіти, які вважають вирішальним фактором досягнення конкурентоспроможності країн у світовому просторі та забезпечення сталого економічного й соціального розвитку.

Одним із основних завдань освіти XXI століття визначено виховання у молодих людей навичок і здібностей прилаштування до світу, що швидко змінюється. Ми стоїмо перед дилемою: залишитися, зберегтися, чи самознищитися. Одні й ті самі реалії економічного й технічного буття дають можливість як спасіння, так і загибелі. Нині вже всім зрозуміло: все у світі є настільки цілісним і взаємопов'язаним, що прогрес будь-якої країни залежить не лише від внутрішніх потенційних намагань, а й від того, як ця конкретна країна контактує, співпрацює з іншими країнами, застосовує їхній досвід. Прогрес можливий за умови максимального наближення, а то й безпосередньої близькості до політико-економічних основ інших країн, високого рівня розвитку ринкових відносин. Інша річ, що суб'єктами господарювання можуть бути підприємства не лише приватної, а й державної чи іншої форми власності.

З огляду на висловлене, позитивне майбутнє України можливе за трьох умов: якщо в країні основні зусилля і головна увага зосереджуватимуться на особистості, потребах людини в освіті; якщо держава сприятиме утвердженню нових суспільних відносин через свідомість людей; якщо практика виходитиме з потреб адаптації до нової системи соціально-економічних відносин, з тим, щоб такий найцінніший “товар”, як знання, мав можливість дійти до кожного конкретного споживача.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андрущенко В.П.* Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю. – К., 2005.
2. *Бордовская Н.В., Реан А.А.* Педагогика. – СПб., 2000.
3. *Булкин А.П.* Социально-культурная сущность образования (культурно-логический и историко-семантический аспекты). – М., 1999.
4. Вища освіта України і Болонський процес. – Тернопіль, 2004.
5. *Дюркгейм Э.* Социология образования. – М., 1996.
6. *Журавський В.С.* Україна на шляху до інформаційного суспільства. – К., 2004.
7. *Жураковский В.С.* Вузовский преподаватель сегодня и завтра // Высшее образование в России. – 2000. – № 3.
8. *Кремень В.Г.* Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – К., 2003.
9. *Равкин З.И.* Развитие образования в России: новые ценностные ориентиры. (Концепция исследования) // Педагогика. – 1995. – № 5.
10. *Шелер М.* Формы знания и образование // Человек. – 1992. – № 4.
11. *Шлезингер А.М.* Циклы в американской истории. – М., 1992.
12. *Orhuis W.* Citizenship and Ecological Education // Teachers College Record. – 1980. – Vol. 82.